

GRAMSCİ VE BÜROKRASİ

GRAMSCI AND BUREAUCRACY

Av. Dr. İbrahim GÜL

ORCID: 0000-0002-4762-0632

ÖZET

Bu çalışmada, Gramşiyen bürokrasinin yönetim disiplinindeki yeri ve ona katkısını incelemek amacıyla bürokrasi kavramının onun fikir sistematığı içindeki yeri, düşünürüne ait temel kavramlar bağlamında anlatılıp irdelenecektir. Bürokrasi kavramının güncel değer ve anlamı ile Marksist düşünürün düşünce yapısının temel dinamikleri olan sivil toplum ve hegemonya kavramları ve devlet ile ilişkilendirilmeden düşünürün bürokrasi kurumuna atfettiği fonksiyon ele alınamayacak ve anlaşılacak bir sorunsal olduğundan bahsi geçen temel kavramlar dolayımı ile konu irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gramsci, bürokrasi, yönetim, devlet, hegemonya

ABSTRACT

In this study, in order to examine Gramscian's bureaucratic position in the management disciplines and his contribution to it, his understanding on the concept of bureaucracy will be discussed in the context of the thinker's fundamental concepts. Without associate actual value and the meaning of the bureaucracy concept with Marxist thinker's fundamental dynamics of thought of concepts of civil society hegemony and state the perception of the thinker on the bureaucracy function cannot be dealt and comprehended thus the subject examined with the mediation of those aforementioned concepts.

Key Words: Gramsci, bureaucracy, administration, state, hegemony

1. GİRİŞ

Lenin'den sonra genel olarak bugünkü kapitalist toplumu anlamaya en çok katkısı olduğuna inanılan Gramsci'nin bu katkısı son derece önemlidir. Gramsci, diyalektik maddeciliğe, özgürlüğü getirecek olan devrimin, üretimin ekonomik güçlerinin kendiliğinden gelişimi sonucunda ortaya çıkacağı düşüncesine aykırı önermelere, Hegel'in sivil toplum kavramının etkisi ile eserlerinde yer vermiştir. Bunu yaparken kaba güce dayalı bir fikri alt yapısı olan Marksizm'i daha insancıl ve demokratik kılma istemi ile hareket ettiği söylenebilir. "Marksist siyasal eylem bilimini sistemleştirmesi ile Ona göre politika merkezi insan etkinliğidir; biricik bilincin toplumsal ve doğal dünyayla bütün görünüşleri içinde ilişkiye geçirildiği araçtır."² Bireylerin yaratıcı özgüllüğünü ve özerkliğini ve pratikteki etkinliğini göz ardı ettiğini de öne süren kritikleri ile gerçeğe temas eden tematik olarak da insan üretimde moral bir değer olarak ele alan görüşleri ile "Perry Anderson, Michael Apple, Antonio Negri, Louis Althusser, Nicos Poulantzas, Raymond Williams, David Harvey, Edward Said, Judith Butler, Chantal Mouffe, Pier Paolo Pasolini ve Robert W. Cox başta olmak üzere pek çok düşünürü fikirleri ile etkilemiştir". Batı Marksizm'inin

¹ Geoffrey Hunt, "Gramsci, Civil Society And Bureaucracy", <http://www.ceeol.com/asp/searcharticles.aspx>, (13.11.2014), s. 1.

² Martin Carnoy, (2001). *Gramsci ve Devlet*, Çev.Mehmet Yetiş, <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/003-Carnoy.pdf>, (10.12.2014), s.252.

temellerini oluşturan yazarın sosyal yaratım ve aygıt olarak gördüğü, sivil devlet ve hegemonya³, tarihsel blok⁴ kavramlarını inşa ederken bileşen olarak kullandığı “bürokrasi” kavramını ele alışı ve bu kavramın dinamiklerinin ortaya çıkarılmaya çalışılması makalenin inceleme nesnesidir.

Gramsci'nin en önemli başarısı Marks'ın özellikle “güç” kavramının devlet kapsamında ideolojik ve politik yanlarını analiz etmekle ve gücün bir toplumsal uzlaşma ve sözleşme platformunda evrilebileceğini ne sürmesiyle sosyalist görüşe demokrat ve sivil toplumcu yapı kazandırması olabilir. Marksizmin tüm topluma yaygınlaştırılmasını arzu etmektedir. Ayrıca Marksizmin salt ulusal kontekstteki ile komünist temel kavramlarını irdelemesini sonucunda teoremi uluslararası boyut ile özdeşleştirerek komünizme yeni bir değer kazandırır.

Praxis felsefesi bir polemik ve kritik içinde bir unsur değil ancak var olan düşünce ve somut anlayışları (kültür dünyasında var olan) bir üst ve de genel kavram olarak ele alır. Herşeyden önce “ortak sağduyu”nun kritizmi de olmalıdır, düşüncesine yer verir. Bu ise bir yeniliktir. Gramsci'de üstyapıyı ele almıştır, üstyapı üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak o, burada kültürel sanatsal faaliyetlerden ziyade, diğer batı kültürel üst yapıların özerkliği ve etkisini toplum düzeninin yaşatılması ya da yıkılmasıyla ilişkisi yönünden teorileştirilmesi gereken siyasi bir sorun olarak bu kavramları ele almıştır. Gramsci'nin eleştirileriyle Marksizme özellikle diyalektik maddeciliğe getirdiği eleştiriler ve sosyalizmi bir praksis felsefesi olarak yeniden inşa edilmesine ilişkin görüşlerden oluşmaktadır. Klasik Marksizmin yetersizliğinden dem vuran ve Lenin'in pratiklerini eleştiren düşünceleri serd etmiştir. Maddeciliğe organik bir muhteva kazandırmaya çalışmıştır. Marxizme ilişkin eleştirilerini altyapı siyasal ve kültürel üstyapıyı belirler biçiminde bildiğimiz ekonomi temelli anlayışı bir tarafa bırakmaktadır. Gramsci, temelde diyalektik maddeciliğe, özellikle de onun komünist toplumun bir diğer deyişle özgürlüğü getirecek olan devrimin, üretimin ekonomik güçlerinin kendiliğinden gelişimi sonucunda ortaya çıkacağı düşüncesine karşı gelen önermelere yer verilmiştir. Bireylerin yaratıcı özgüllüğünü ve özerkliğini ve pratikteki etkinliğini göz ardı ettiğini de öne süren kritikleri ile gerçeğe temas eden tematik olarak da insan üretimde moral bir değer olarak ele alan önermelere sahiptir.

Makalede, Gramsci'nin temel yapıtı olan Hapishane Notları üzerinden temel kavramları dolayımı ile devlet anlayışı da göz önünde tutularak bürokrasi anlayışına ilişkin inceleme ve değerlendirmede bulunulduktan sonra bu anlayışın yönetim disiplindeki yeri ve (varsa) katkısı ortaya koyulmaktadır. Düşünürün, devlet anlayışı ise karmaşık bir bütünü oluşturmaktadır. “Devlet konusunda tek ve bütünüyle tatmin edici bir teoriye yaslandığı söylenemez; ama devleti Marx ya da Lenin'den farklı gördüğü açıktı. Devlet aynı anda hem egemen sınıf iktidarının genişlemesinin temel aracı, hem de bağımlı sınıfları güçsüz ve örgütsüz tutan baskı gücüdür (politik toplum).”⁵

2. BÜROKRASİ ANLAYIŞI

2.1. Bürokrasi Kavramının Genel Çerçevesi

Bürokrasi doğruluğa sahip ve akılla aydınlanmış seçilmiş bir grubun tarihsel evrimin kadim doğal yasalarını bulmuş ve inanmış; “an” kendilerini olumlama bile bu değerler bağlı kalan siyasi grubu ifade ederek demokratik merkezîyetçilikte yer bulan organik ile bürokrasiyi ilintiler. Tepeden aşağı yönetim unsuru taşıdığını açıklar.⁶ Bu görüşlerle esasen bürokrasinin bir vazgeçilmez, kadim bir yönetim araçsal olduğunu kabul eder. Aynı zamanda bürokrasinin bir sosyal kurum olarak tarihsel değeri ve önemine de vurgu vardır. Ancak bürokrasi kendi erkini kötüye kullanmamalıdır. Bürokrasi reddedilmemekte ontolojik varlığı kabul edilmektedir. “Anglo Sakson olmayan ülkelerde özerk hükümetlerin anlamının değişmesi, merkezi yüksek bürokrasiye karşı mücadeledir. Ancak, bürokrasiye teslim edilmiş kurumlar alttan yönetilmektedir. Bürokrasi gereklilik olup dürüst ve tarafsız bürokrasi oluşturma sorunsalı oluşur, öyleyse bürokrasi işlevlerini kötüye kullanarak temsili sistemi denetiminden kopmaya çalışmamalıdır. Bu sorunsal toplumların meseleye farklı yaklaşım ve çözümleri vardır ve

³ Bkz. uentin Hoare, Geoffrey Nowell Smith. Çev.& Ed., (1999). *Selection from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, London, <http://www.walkingbutterfly.com/wp-content/uploads/2010/12/gramsci-prison-notebooks-vol1.pdf>, (04.11.2014).s. 145. Burada hegemonya kavramı “hegemony” dominant grubun tüm toplumda uyguladığı baskı ile doğrudan domine ve kuvvet ile devlet veya hükümet tarafından uygulanan baskı olarak tanımlanmıştır.

⁴ Bkz. A.g.e.s.690.ve s.,768. Tarihsel blok kavramı, yapı ve üst yapıların “tarihsel blok” oluşturmaları; kompleks, çelişkili ve uyumsuz olan üstyapıların sosyal ilişkiler üretiminin birliğini oluşturmaları olarak tanımlanmıştır.

⁵ Martin Carnoy, (2013), *Devlet ve Siyaset Teorisi*, Simten Coşar et al. Çev.,Ankara:Dipnot

⁶ A.g.e.s. 413-414.

mutlaka da değişken bir yapı arz edecektir.⁷Görüleceęi gibi, bürokrasi gerekli ve zorunlu bir kurum olmakla birlikte potansiyel bir özerklik ve kast oluşturma tehlike ve tehdidi taşıyan ancak zorunlu bir araçsal olarak düşünür tarafından anlaşılmaktadır. Ontolojik ve epistemik kurum olarak bürokrasi bir devlet aygıtı olarak vardır. Sosyalist düşüncede bürokrasi kitlelere yaslanan ve onların üzerinde bulunan ayrıcalıklı bir topluluğun devletin işlerini organize ederek icra (yürürlüğe koyması) etmesidir.⁸ Bu görüşe göre bürokrasi, burjuva toplumunun ayrılmaz bir parçasıdır.⁹ Dolayısı ile sosyalist bürokratik bakışın pejoratif bürokratik algısı düşünürde de aynıdır.

2.2. Sivil Toplum Kavramı ve Bürokrasi

Bu kavram anlaşılmadan Gramsci anlaşılmaz, bürokrasi de buna bir istisna teşkil etmez. “Sivil toplum, özel ve politik toplumun (devlet) oluşturduğu bütüne verilen ad, sivil toplumdur. Bu iki düzey bir yandan dominant grubun hegemonyasını diğer yandan ise devletin domine etmesini veya devlet vasıtasıyla kuvvet kullanılması ve hukukî hükümeti ifade eder. Entelektüeller dominant grubun temsilcileridir; bu rolleri ile politik hükümetin subaltern sosyal hegemonyanın fonksiyonlarını ifa ederler. Sosyal hegemonya fonksiyonu ve devlet dominesi elbette özel olarak emeğin bölünmesi dolayımı ile tümüyle hiyerarşik ve yönetsel nitelendirmenin veya örgütsel fonksiyonların olmadığı bir duruma yol açar.”¹⁰ Burada bürokrasi devletin içinde ve devlete ait olan bir üst yapı olarak yer almaktadır. Politik toplumun en önemli ajanı olarak bürokrasiyi görmektedir. Çünkü devlet kuvvet erkinin tekelinde bulundurması dolayısı ile topluma domine etmektedir. Ve bürokrasi burada araçsal bir fonksiyon ifa etmektedir.

Örneğin sosyal ve devlet yapısı yönetiminde her türlü tanımlanmış iş ve memurlar bulunmaktadır (yürütücü/yönetici olmayan iş, daha ziyade memur ve orta/üst düzey yönetici olmayan ajanlar (memur)).¹¹Gramsci üst düzey bürokratları entelektüellerden (organik) saymakta, düşük düzeydeki bürokratları ise geleneksel, sıradan entelektüellerden saymaktadır.

“Demokratik bürokratik sistem devasa kitlesel fonksiyonlar kavuşmuş olup bu durum üretim ihtiyaçları tarafından olumlanmaz. Ancak esas dominant (egemen) grubun ihtiyaçları tarafından olumlanır (legalize edilir). Oysa bu üretmeyen işçiler (bürokratlar) makam mevkiilerini kullanarak milli gelirden büyük pay alarak toplumu sömürür.”¹²Bu söylemi ile Gramsci bürokrasiyi devlet aygıtı içindeki icra gücünün kötüye kullanarak kamu kaynaklarını sömüren bir yapı olarak tanımladığı görülmektedir. Bu anlayışı onun kamu görevlilerini (bürokratlar) emekçi olarak saymadığı tezine bizi götürebilir. Üretim tarzının parçası olmayan unsurlardan saymıştır bürokratları.

2.3. Entellektüeller ve Bürokrasi

Gramsci entelektüellerin sosyal inşa rollerini irdelerken bürokrasiyi örgütlülüğün ve devletin doğal araçsalı olarak ele almıştır. Eğitim üzerine olan bölümde, gönüllü sivil kuruluşların faaliyetlerini iki organik kategoriye ayırır; birincisinin doğal olarak gönüllü faaliyetler ve teknik ve kültürel faaliyetler olmak üzere ikiye ayırır; ikinci durumda söz konusu faaliyetler uzmanlarca incelenip ilmi olarak analiz edilirler. Bu durumda yeni bir yapı ile bir bütün olarak bürokrasinin oluştuğunu söylemektedir. Bu mekanizma dolayısı ile kariyer bürokrasinin eninde sonunda demokratik rejimleri ve parlamentoları kontrol altına aldığını, mekanizmanın organik olarak genişlemesi ile özel girişimlerin büyük uzmanlarını bünyesine katması ile hem bürokrasiyi hem de rejimi kontrol aşamasına geleceğini ileri sürmektedir. İlgili olan herşey gereksimdir ve organik gelişme büyük ve karmaşık toplumların politika tekniğinde uzmanlaşmış personelleri (memur) bünyesine entegre etmektedir.¹³ Bu anlatımlarla Gramsci bürokratik vesayet ya da demokratik vesayet olarak adlandırılabilir bir durumun bürokrasinin kast dönüşüp, özel çıkarları için devletin olanaklarını kullanarak siyaseti ve devleti kullanılması durumunu betimlemiştir.

⁷ A.g.e., 412-413 sahifelerinde yer alan 82 numaralı dipnotta yapılan geniş izahatta bu görüşler yer almaktadır.

⁸ Kurthan Fişek (1970). “On Bureaucracy”, *SBF Dergisi*, C. 25, S. 2, 1970, s. 58-60.

⁹ A.g.e., s.63-64.

¹⁰ A.g.e.,145. Subaltern kavramı Gramsci için temsil sistemin dışında kalanları temsil etmektedir. Post kolonist anlamı ise farklıdır.

¹¹ A.g.e.,145,146.Burada geçen ve “orta/üst düzey yönetici” olarak çevrilen funzionari/functionary” teriminin karşılığı daire başkanı veya muadil veya da üstü görevde bulunan memurlardır. Ajan kelimesi ise “agent” genel anlamda memur olarak kullanılmakta olanTürk idari sisteminin doktrin alanında halen kullanılmaktadır.

¹² A.g.e.,146-147.

¹³ A.g.e.,167

2.4. Bürokratik Vesayet

Bürokrasi Üzerine başlıklı bölümünde “politik ve ekonomik yapıların tarihsel olarak gelişmesi karşısında yeni bir biçim olarak işlevcilik gittikçe artan bir oranda üretilmektedir ki bu kariyer işlevcileri (orta/üst düzey memurlar) olarak tanımlanmaktadır; bunlar teknik olarak (askeri, sivil) bürokratik işler için eğitilmişlerdir. Bu politik bilimler için ve tarihsel yapıları benimseyen devletler için hayati önemlidir. Bu, bir gereklilik mi yoksa salt liberallerin anlatımıyla self-(hükümet) yönetim anlamında bir dejenerasyon mudur?¹⁴ Sorunsalını ucu açık bırakmıştır. Bürokrasinin bir gereklilik olduğu her ne kadar klasik Marksist söylemde pejoratif anlamda kullanılsa da Gramsci bürokrasi kurumunu toptan reddetmemiştir.

“Bürokrasi ve onun optimum örgütü ile ilgili olarak organik merkezîyetçilik ve demokratik merkezîyetçilik kavramlarının tartışılması gündeme gelmektedir (demokratik merkezîyetçilik soyut demokrasi ile alakası yoktur)”¹⁵

“Demokratik merkezîyetçilik “organiktir” çünkü tarihsel gerçeklik kendini onda ifade eder ve de mekanik olarak bürokrasinin bir parçası haline gelmez. Bürokratik merkezîyetçiliğin egemen olduğu toplumlarda yönetici grup bozulmuş, klik haline gelmiş özel çıkarlarının gerçekleştiren, muhalefetin oluşmasına engel olan bir yönetim haline gelmiştir.”¹⁶ Bürokratik vesayet potansiyel tehlikesine değinilmekle siyaset ve bürokrasi ayrımı yapılmamış olması sanki devlet eşittir bürokrasi; bu da eşittir siyaset bağlamında bürokrasi kurumunu kurguladığı anlaşılmaktadır. Gramsci ileride bahsedileceği üzere devlet dar ve geniş anlamda iki farklı algı ve kurgu ile kullanılmaktadır. Burada dar anlamda devlet bağlamı söz konudur.

Modern Hükümdar başlıklı bölümde, “Elbette bürokratikleşme tehlikesi vardır; bu doğrudur fakat her organik devamlılık bu tehlikeyi beraberinde taşır dikkat edilmesi gerekir.”¹⁷ Yazar bürokratikleşmenin sivil toplum ve hegemonya kuramını yok eden bir oluşum olduğu fikri ile yorumlamada bulunmuştur. Bürokratik merkezîyetçiliğin, önderliğin olmadığı, sosyal yapılanmaların politik olarak olgunlaşmaması ile bölgesel hegemon grupların menfaatleri ile bu grupların menfaatlerinin özdeşleşmesi durumunda ortaya çıkar ve bu çok tehlikelidir.¹⁸

“Organik kriz esnasında temsil edilen ve temsilciler arasında devlet içinde bürokrasinin (askeri, sivil) göreceli gücü, mali kurumlar, kilise ve hemen hemen göreceli olarak kamuoyunun değişken görüşlerinden bağımsız kurumlarında çatışmanın ortaya çıkabileceği öngörülmektedir.”¹⁹

Bürokrasiyi bir anlamda, sivil toplum unsurlarından birisi olarak ele almaktadır. Etkili ve etken bir kurum. Bürokrasiyi askeri ve sivil olmak üzere aynı bağlamda kullanması ise dikkat çekicidir.

Bürokrasinin taşıdığı potansiyel tehlike ve tehdit Gramsci’ye göre bürokratik vesayettir. “Güçlerin ayrımı temel olarak politik ve ekonomik liberalizm için önemlidir; tüm liberal ideoloji, zayıflığı ve güçlü yönleri ile güçlerin ayrılığı ilkesine eklenilebilir; böylelikle liberalizmin güçsüzlüğü açığa çıkar: bu da bürokrasidir yani icra etme erkine sahip yönetici personelin kavileşmesi ile bir noktada kasta dönüşmesidir.”²⁰

Temsili sistemin kariyer bürokrasi için bir rahatsızlık oluşturduğu anlaşılabilir bir durumdur; ama sorunsal bu değildir. Mesele, temsili ve parti sisteminin atanmış bürokratların (orta/üst düzey) seçiminin memurlar ile entegre edip dengelemek ve onların ayrı bir güç odağı haline gelmelerini engellemektir; ki bu durum bir engele ve aykırı yönde işleyen mekanizmaya dönüşmüştür. Bu sorunsala olumlayıcı cevap bile sorunun kendisini ortadan kaldırmaz. Parlamenter sistemin etkisiz veya zararlı olduğunu

¹⁴ A.g.e., 412. Burada self (hükümet) yönetimin, bir toplumsal katmanın ayrıcalıklı ve özerk bir yere sahip olması olduğuna dair aynı sahifenin 82 inci dip notunda açıklama yapılmıştır.

¹⁵ A.g.e., 413. Organik merkezîyetçilik dipnotta, seçimle politik bir grubun seçilmesi ve ilkelerinin doğrunun sarsılmaz taşıyıcı/korucuları, tarihsel devrimin sarsılmaz doğal yasalarına inanmış, nedensellikte aydınlanmış (pozitivizmin temel ilkelerine atıf yapılmıştır. İ.GÜL.), geleceğin ve anın kendilerini olumladığı kimseler (bürokratlar) olarak tanımlanmıştır. Sayfa 415’in dipnotunda ise organik merkezîyetçilik, olağanüstü durumlarda yöneticinin halkın istek ve arzularının gerçekleştirdiği dolayısı ile rızalarını aldığı durumu ifade eder. Birey topluyla ayıleşmeli ki o yöneten tarafından temsil edilir.

¹⁶ A.g.e.,417.

¹⁷ A.g.e.,429.

¹⁸ Bkz.a.g.e.416-417.

¹⁹ A.g.e.,450.

²⁰ A.g.e.,507.

halde bile bürokrasinin rehabilite edilmesi veya öncellenmesi sonucuna ulaşılması zorunlu değildir. Parlamentarizm ve temsilcilik sistemi - yeni bir temsili sistem ile- farklı bir çözüm mümkün olmasa bile, aynı olduklarının kabulü gereklidir²¹ tezini savunur.

2.5. Hegemonya ve Bürokrasi

“Hegemonya (sivil toplum) ve güçlerin ayrılığı”, bölümünde güçlerin ayrılığını onun hayata geçirilişinde ortaya çıkan berberindeki tüm tartışmalar ve hukuksal dogmalar sivil toplum ve politik toplum arasındaki mücadelenin sonucudur. Bu dönem sınıflar arasındaki açık ve dengesiz eşitsizlik hali ile karakterize edilmektedir ki bu da belli sınıf ait olan entelektüellerin (Devletin doğrudan emrinde olan, özellikle sivil ve askeri bürokratlar) halen kuvvetli biri biçimde eski dominant sınıflara bağlıdır.

Gramsci sosyal grupların egemenliklerini iki biçimde gösterdiklerini görmüştür: Devletin kuvvet kullanma erki vasıtasıyla ve de entelektüel ve moral liderliğin toplum içinde gerçekleşip sivil toplumun kurumları ile icra edilmesi ile bu işte hegemonyayı oluşturur. Gramsci sivil toplumdaki entelektüelleri devletin “satıcıları” olarak görmektedir; bu durumda devlet sivil toplumu ayarlayan araçtır. “Hegemonya Gramsci’e göre egemen sınıfın ahlak ve entelektüel liderliği yoluyla egemen sınıfın öbür müttefik fraksiyonları üzerinde denetim uyguladığı sivil toplumdaki süreçtir.” Esasen rıza ve zorlama kavramları ile ilişkili bir olgudur hegemonya entelijansın önderliğinde zor ve rıza merkezli bir toplumsal aşılama olarak da anlaşılabilir.

2.6. Bürokrasi Anlayışının Yönetim Disiplinindeki Yeri ve Katkısı

“Boggs’unda işaret ettiği gibi, Gramsci’nin yapıtında gelişkin bir bürokrasi kuramı yoktur.”²² “Gramsci’nin, devlet aygıtının kurumsal-örgütsel yapılanmasını (özellikle, hukuksal süreçler, asker-sivil bürokrasi) kendi kuramsal modeli içinde belirleyici/koşullandırıcı bir konuma yerleştirmedeği belirtilmelidir.”²³

Bu tespitten sonra, bürokrasiye ilişkin düşünürün bakış açısını ve algısını devlete dair anlayışına değinmekle daha anlaşılır kılmak mümkündür. Gramsci’nin bürokrasiye ilişkin görüşleri onun devle anlayışı anlaşılmadan anlaşılabilir. “...Biri sınırlı diğeri geniş olmak üzere, birbirini bütünleyen iki farklı kuramsal modeli kurgulamaya yönelir. Bunlardan birincisini yönetsel, askeri, bürokratik, vb. örgütlenme biçimlerini niteler.” Bu Gramsci’e göre dar anlamıyla devleti ifade eder.²⁴

Entegral devlet kavramı, Gramsci’nin karakteristik formülasyonu, “politik toplum+sivil toplum” ya da “diktatörlük+hegemonya” biçimde özetlenebilir.²⁵

“Gramsci, bürokrasinin devlet kuramı açısından taşıdığı önemim kuşkusuz farkındadır. Devletin değişik bileşenleri konusundaki analitik yaklaşımı, bürokrasinin tarihsel blok²⁶ içinde yapı ve üst yapılar bütünlüğü arasındaki dolayımı sağlayan toplumsal uğrak olarak etkinlik gösterdiği yolundaki kuramsal öncüle dayanır. Politik toplumun örgütsel unsurları (ordu, polis, bürokrasi vb.) devlet sınıf ilişkilerinin yeniden üretim koşullarını güvence altına alırken, devletin toplumla kurduğu güçlü bağıntıyla ilişkili diyalektik süreçler de açığa çıkar. Gramsci, üst yapıdaki siyasal-hukuksal oluşumların yapısal keredeki kökenlerini de açıklayacak biçimde, bürokrasinin yerine getirdiği birincil işlevin, egemen sınıflara bağımlı sınıflar ve kesimler arasındaki ilişkilerin dengede tutulması olduğu kanısındadır. Bürokrasi, modern kapitalist toplumsal formasyonun içerdiği sınıfsal egemenlik koşulları altında, aracı bir kurum olarak etkinlik gösterir; aynı anlama gelmek üzere, üst yapının iki uğrağını oluşturan devlet/politik toplum ile sivil toplum arasında tipik bir dolayım unsuru olarak işlev görür.”²⁷

²¹ Ag.e.,519.

²² Mehmet, Yetiş, (2009). “Gramsci ve Devletin İki Görünümü”, *Mülkiye*, Cilt XXXIII, sayı:264. S.34

²³ Martin, James (1998). Gramsci’s Political Analysis: Critical Introduction, Londra: Macmillian. Aktaran, Mehmet, Yetiş, (2009). “Gramsci ve Devletin İki Görünümü”, *Mülkiye*, Cilt XXXIII, sayı:264. S.34

²⁴ A.g.m, 33.

²⁵ Ag.m.s.42

²⁶ Tarihsel blok, “yapı ve üstyapının oluşturduğu blok; karşıtların ve farklılıkların birliği” olarak tanımlanmıştır. Bkz. Quentin Hoare, Geoffrey, (1999), s. 337.

²⁷ A.g.m.,s.36.

Bürokrasi bir kavşak kurum olarak politik ve sivil toplumda etkili, organik üstyapı ve yapıların ve devletin bunlar ile ilişkilerinde temel etmen araçsal etmen olmaktadır.

Bununla birlikte, “Bürokrasi en tehlikeli tutucu ve dar görüşlü güçtür; eğer bir kompakt yapı meydana getirirse, kendi başına bağımsız bir yapı oluşturarak parti üyelerinden (toplumdan) bağımsızlaştığını düşünür böylelikle parti gerici hale döner ve keskin kriz zamanlarında sosyal içeriğini boşaltır ve sanki ayakları yerden kesilir gibi olur.”²⁸ Bürokrasi gene kast haline geldiğinde sosyal ve devlet yapısının tahrip eden (edebilecek) bir mekanizma olarak görülmektedir.

Bürokratik vesayetın bürokrasinin kasta dönüşmesi ile muhtemel bir tehdit ve tehlike olduğu, bürokrasinin egemen sınıfın amaçlarına hizmet eden bir yapı olduğu görüşleri ile klasik sosyalist görüşün bürokrasinin burjuva egemenliği ve sömürsünün aracı olduğu görüşlerine paralel bir anlayış benimsenmiştir.

Dolayısı ile Gramsci fikir sistematığında yer alan bürokratik anlayışın klasik sosyalizmin Bürokrasiye ilişkin görüşten farklı bir bakış açısı getirmediğinden klasik sosyalist bürokratik sınıflandırma içinde yer alır. Bürokrasiye ilişkin yeni bir kavramsal inşaa ve değer oluşturmamış ve de bürokrasi dolayımı ile yönetim (kamu) tezi oluşturmamıştır. Düşünürün bürokrasiye ilişkin görüşleri kapsamında yönetim disiplini içinde sosyalist yönetim sistemi içinde kategorize edilmelidir. Özellikle “demokratik merkezîyetçilik, halk örgütleri, kolektif-kooperatif mülkiyet yönetimi, yönetim ilkelerinin parti ve enternasyonal organlarca üretilmiş uygulama hedefleri ile doğrudan iç içe geçmesi sosyalist yönetim düşüncesini diğer yönetim düşüncelerinden ayırır.”²⁹

Gramsci bürokrasi sivil toplum kavramı ile birlikte anlaşılabilir bir nitelik taşımaktadır. Bu görüşü Hegel’in görüşüne yaslanmaktadır. Gramsci sivil toplumu yeniden yorumlayarak bir sosyal grubun tüm toplum üzerinde kültürel ve politik hegemonyası olarak görmektedir. Ancak bunu devletin ahlaki içeriği olarak yapmaktadır.

Marksist öğretiyi benimsemiş bir düşünür olarak Marksizm’in bürokrasiye yönelik anlayışı olan, “burjuva devletin varlık sebebi” görüşünün dışında bir görüş serdetmemiştir. “Orta/üst düzey bürokratlar problemi entellektüellerin sorunsalları ile kısmen aynıdır. “Dominant gruplar, sosyal hegemonya ve politik (devlet)tir. Entellektüellerin bu grupların temsilcileridirler. Devlet erkini kullanarak pasif veya aktif olarak rıza göstermeyen kitleleri yola getirir. İşte sosyal hegemonya ve devlet dominyasyon fonksiyonunu ifa etme durumu gelişmiş bürokratik yapının doğmasına sebep olur. Orta üst düzey yöneticilerin seçimleri, atanmaları her devlet için ayrıdır. Bu kurumun “tekrar inşaa edilmesi” hayati önemlidir. Kafa ve kol (üretim) birliği ile yasama ve yürütme arasındaki sıkı bağ (orta/üst düzey bürokratları yalnızca devlet işlerini kontrol değil aynı zamanda onların icrası ile de ilgili kılmaktadır) bu iki hal entelektüel ve orta/üst düzey bürokratların meselelerine çözüm için motiv (güdü) olabilir. Bürokratları toplumun değıştirici dönüştürücü gücü olan organik aydınlardan sayması Gramsci’nin bürokrasiye olan olumsuz bakışı ile birlikte bir özgünlük sergilemektedir.

Bürokratik vesayetın bürokrasinin kasta dönüşmesi ile muhtemel bir tehdit ve tehlike olduğu, bürokrasinin egemen sınıfın amaçlarına hizmet eden bir yapı olduğu görüşleri ile klasik sosyalist görüşün bürokrasinin burjuva egemenliği ve sömürsünün aracı olduğu görüşlerine paralel bir anlayış benimsenmiştir.

“Parti ne vakit ilericiyse demokratik merkezîyetçi ne zaman gericileşirse bürokratik merkezîyetçi bir yapıya dönüşür. Tespiti ile de zaten bürokratikleşmenin gericiliğe eş değer bir durum olduğunu benimsenmiştir.

Devlet kavramı bürokrasiyi anlamada önemli bir yapı olduğundan Gramsci’nin bu kavrama atfettiği değerler ve konum iyice anlaşılmalıdır. Bu olmaksızın bürokrasiyi anlamak ve anlamlandırmak olanaksız gözükmektedir.

Gramsci, üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesinde yer alan devletin kendisidir. Başka deyişle devlet burjuvazinin üstyapıdaki hegemonyasını içeriyordu. Sivil toplum ise bazen devletin kendisi idi.

²⁸ A.g.e.,452.

²⁹ Bkz. Birgül A.. *Güler, Yönetim Düşünü (ve Kuramları) Ne Genişlikte Bir Araştırma Alanıdır?*, <http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/bguler/pdf/yondusunu.pdf>, (11.12.204), s. 15.

Devlet=politik toplum+sivil toplum unsurlarından meydana gelmekte olup kapitalist toplumun anlaşılmasında birincil düzeyde önemli bir üst yapı olarak görmektedir. Devlet, kendisi aracılığıyla yönetici sınıfın, egemenliği yalnızca haklı gösterip koruduğu değil, ama yönetimi altında tutuklarının etkin rızasını da kazanabildiği pratik ve teorik karmaşık bütündür.

“Yönetim insanlık tarihinin mirasını kucaklayacak bir tanımla, bir toplumun ekonomik ve toplumsal örgütlenme tarzıdır. ” Bu bağlamda Gramşiyen bürokrasi ve yönetim anlayışı klasik sosyalist akımdan bir esas bir sapma göstermemiş olduğundan bürokrasi özelinde ve genel olarak yönetim disiplini alanında özel ve özgün (unique) bir katkısı bulunmadığı düşünülmektedir.

2.7. Devlet ve Bürokrasi Anlayışının Sosyalist Yönetime Katkısı

Düşünürün devlet (dolayımı ile bürokrasi algısı yönetim altında tutulanların etkin rızalarının kazanıldığı pratik ve teorik faaliyetlerini sofistike bütünlüğü, yalnızca burjuva egemenliğini tespit etmediğine dair varsayımı; devletin üst yapıdaki hegemonyasını temsil etmesi ile ideolojik üst yapıların iktisadi yapı üzerindeki öncelliğini ön plana çıkarması sivil toplum için rıza, devlet için zor kavramının devlet üzerindeki önceliğini vurgulaması onun fikir sistematığının bu konudaki çatısını oluşturmaktadır.³⁰ Kendisi Marksist devlet anlayışını yeniden inşa etmiştir. Devlet yalnızca iktidar sınıfın çıkarlarının korunduğu bir kurum değil bir üst yapı olarak kapitalist toplumun anlaşılmasında ikincil bir unsur değil birincil bir unsur olarak ele almıştır. Bunu yanısıra hegemonya aygıtını toplumun yanısıra devlete de yerleştirerek devleti burjuvanın baskı aygıtı olarak gören Marksit-Leninist yaklaşımın ötesinde bir yere yerleştirmiştir.³¹ Devlet+sivil toplum=devlet formülasyonu bu bakış açısının formüle etmektedir. Devlet ve sivil toplumun daha büyük bir bütünlük oluşturmak üzere kaynaştığını görmekteyiz. Devlet yalnızca yönetim ve otorite örgütlenmesi değil aynı zamanda eğitici, toplumu dönüştürücü ve birey iradesi ile bilincinin toplumsal gerçeklikte gerçekleştirici bir aygıttır. Yukarıda yer verilen saptamalar Gramsci'in sosyalist yönetim düşüncesini daha somut, uygulanabilir ve insan merkezli bir devlet (yönetim) örgütlenmesi yolunda manifesto gibidir.

Devlet bunları bürokratik uygulama icra aygıtı bürokrasi ile yapacaktır. Bürokrasinin bu fonksiyonu ifa ederken kendi çıkarlarını mı gerçekleştireceği yoksa egemen gücün menfaatleri ile özdeşleşeceği tartışma konusu olmuştur.

Saygıdeğer Hocam; "Gramsci ve Devletin İki Görünümü", (Mülkiye, Cilt XXXIII, sayı:264." makalenizi inceliyorum. İncelediğim konu ile ilgili ufuk açıcı, kuşatıcı bir yazım. Son derece yararlandığımdan dolayı teşekkür ederim. Muhterem Hocam, makalenizde bana göre anlaşılması zor bir husus var; Anılan makalenizin 136. Sahifesinde; "Bürokrasi, hiçbir biçimde, sivil toplumdaki sınıfların ya da diğer toplumsal kategorilerin iktidar bloku nezdindeki temsilcisi olarak düşünülemez. Bu açıdan bakıldığında bürokrasi karşıt sınıflar arasındaki çelişkilerin hukuksal - yönetsel düzenlemelerle uzlaştırılmasını sağlayan ya da egemen sınıflardan bütünüyle ayrı çıkarları bulunan tamamen farklı bir sınıfsal oluşum olarak sunan yaklaşımlar Gramsci'nin kuramsal modelinin uzağında yer alır." yönünde yer alan ifadeniz;

1) "Oysa bu üretmeyen işçiler (bürokratlar) makam mevkiilerini kullanarak milli gelirden büyük pay alarak toplumu sömürüler."

(Quentin Hoare, Geoffrey Nowell Smith. Çev.& Ed., (1999). Selection from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci, London, <http://www.walkingbutterfly.com/wp-content/uploads/2010/12/gramsci-prison-notebooks-vol1.pdf>[1],(04.11.2014).s.146-147)

2) Güçlerin ayrımı temel olarak politik ve ekonomik liberalizm için önemlidir; tüm liberal ideoloji, zayıflığı ve güçlü yönleri ile güçlerin ayrılığı ilkesine eklenilebilir; böylelikle liberalizmin güçsüzlüğü açığa çıkar: bu da> bürokrasidir yani icra etme erkine sahip yönetici personelin kavileşmesi (kast oluşturması) ile bir noktada kasta dönüşmesidir. (A.g.e.,507)

³⁰ Bkz. Martin Carnoy, (2001). *Gramsci ve Devlet*, (Çev. Mehmet Yetiş), <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/003-Carnoy.pdf>, (10.12.2014)

³¹ Martin Carnoy, (2013, s.258-260.

Yukarıda yer verilen ve Gramsci'e ait olan görüşler ile çelişir bir durum oluşturuyor görünüyor. Anlatımdan, bürokratik vesayet durumu var gibi anlaşılıyor; dolayısı ile seçilmişlerin veya hükümetin (veya egemen sınıfın) çıkarlarından ayrı ve salt kast oluşturan bürokratların özel çıkarlarından ayrık olduğunu intibai oluşuyor.³²

Bu sorunsalın cevabı elbette bürokrasinin egemen sınıfın çıkarlarına hizmet ettiği ancak bu durumun zaman zaman bürokrasinin “bürokratik vesayet”, “bürokratik elitizm” veya “demokratik vesayetçili”ğe yol açan eylem ve davranışlarda bulunmayacağı anlamına gelmemektedir. Gramscinin görüşlerini bağlamasal olarak değil tümel ve bütüncül olarak düşünürün fikri sistematığı içinde anlayarak sonuç çıkarmak gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Düşünür devlet sivil toplum ikiliğini kendi siyaset kuramının kurucu öğelerinden birisi olarak ele almaktadır. Tarihsel blok, yani yapı ve üst yapıların tarihsel birliği veya Tarihsel blok kavramı, yani doğa ile düşünce (yapı ile üstyapı) arasındaki birlik, karşılıklar ve farklılıklar arasındaki birlik olarak düşünürce tanımlanmaktadır. Bu kavram göz önünde tutulmadan düşünürün devlet ve bürokrasi anlayışı anlaşılabilir olur. Sivil toplum ve devletin üst yapıda yer alan iki unsur olarak diyalektik bir ikilik oluşturduğu bir antinomy/çatışıklık oluşturmadığı belirtilmelidir. Sivil toplum devlet aygıtının kurumsal yapısı dışında kalan toplumsal ilişkiler ve örgütlenmeler olarak anlaşılabilir. Bürokrasinin birincil işlevinin egemen sınıflar ile bağımlı sınıflar arasındaki ilişkileri denge unsuru olmasıdır. Bürokrasi bu anlamda aracı kurumdur. Üst yapının iki uğrağını oluşturan devlet (politik toplum) ile sivil toplum arasında tipik bir dolayım unsuru olarak fonksiyon ifade etmektedir. Bir nevi devlet aygıtının işlevsel olduğu tutunum süreçlerinin yönetimlerini üstlenirken bir yandan da hegemonya aygıtı olarak çalışır. Gramsci devleti (politik) toplumun kavramını yetersiz bularak sivil toplumu da kapsamak üzere geniş anlamda devlet algısı yaratarak bir yenilik yapar. Bu entegral be (bütüncül devlet); bununla zor rıza ikilisini irdeler. Böylelikle entegral devlet sivil toplumu da içerecek biçimde üst yapının politik toplum dışına yayılır. Devlet yalnızca hegemonya aygıtı değil yönetimi altında bulunanların etkin rızalarının da kazanılabildiği teorik ve Pratik etkinlikler bütünüdür.³³ Yukarıda yer alan ifadeler karşısında Gramsci'nin klasik Marksist/Leninist söylemden (discourse) çok farklı postüllara yaslanarak devlet çözümlemeleri yaptığı; kaldı ki ekonomizim ve maddeciliğin eleştirisinde bu farklılığını yeter derecede ortaya koyduğu anlaşılabilir. Dolayısı ile düşünür sosyalist düşüncede içindeki yönetim ve bununla bağıntılı olarak (veya dolayımı ile) devlet ve bürokrasi yapılarına farklı anlamlar yüklemiştir. Bu farklılık düşünürün sosyalist yönetim düşüncesine büyük zenginlik ve katkı olmaktadır.

3. SONUÇ

Devlet ve bürokrasi kavramları ayrılmaz bir bütün oluşturmaktadır, düşünürde. Devlet ise; Gramsci'ye göre devletin temel işlevlerinden biri, büyük halk yığınlarını, üretici güçlerin gelişme zorunluluklarına ve dolayısıyla egemen sınıfların çıkarlarına uygun düşen belli bir kültürel ve etik biçime sokmaktır. Bir devleti diktatoryadan ayıran fark budur ve bunu gerçekleştirdiği ölçüde her devlet etikdir. Bu işlev, çeşitli devlet aygıtlarının yanı sıra, egemen sınıfların siyasal ve kültürel hegemonya aygıtını oluşturan “özel” kurum ve aygıtlar tarafından da yerine getirilir. Bu nedenle, yani hem devlet aygıtlarını hem özel aygıtları içerdiği ve hem yönetici sınıf, hem egemen sınıf hem de belli oranda tabî sınıfa hareket alanı sağladığı için, sivil toplumun alanı yaygındır ve karmaşık bir bütünlük oluşturur.³⁴

Devletin toplum mühendisliğini andıran işlev ve görevi ile onun icara aygıtı olan bürokrasinin bu niteliği bürokrasiyi politika icra eden ve hukuku uygulayan önemli bir vasıta olarak görmektedir. Hegemonyanın icracısıdır; bürokrasi aynı zamanda.

Devleti bir çeşit ideolojik enjeksiyon görevi ile yükümlü bir pozisyona yerleştiren Gramsci devlete ait olan organ ve aygıtların da bahsi geçen amaçlara hizmet edici birer araçsal olduğu soncuna bizleri götürmektedir. Dolayısı ile kamu politikası ve hukukunu icara eden bürokrasi bir çeşit oligarşik sistemin unsuru olarak ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra, Gramsci bürokrasi yapısı üzerine kapsamlı tahliller ve

³² İbrahim Gül, (i.gultb.gov.tr), “Gramsci”, Mehmet Yetiş, 16.12.2014

³³ Bkz. Mehmet Yetiş, (2009). “Gramsci ve Devletin İki Görünümü”, *Mülkiye*, Cilt: XXXIII, sayı:264, Makalede düşünürün devlet algısı ve anlayışına ilişkin kuşatıcı ve derinlemesine yorumsama ve çıkarımlar yapılmaktadır. Dar ve geniş anlamda devlet kavramları üzerine kurduğu analizi ile özgün bir şekilde Gramsci'nin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

³⁴ A. Zeynep KILIÇ, (2006). *1980'den Sonra Türkiye'de Sosyalist Partilerin Siyaset Anlayışı*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 10.

tespitler yapmamıştır. Yazar, kendi inşaa ettiği sivil toplum ve hegemonya kurumlar üzerinden sosyalist irdelemelerde bulunduğu için Gramşiyen bürokrasi anlayışının klasik Marksist sosyalist çizgide bir anlayış olarak değerlendirilebilir. Kendi kendini yönetimin tanımını yaparken bürokrasinin bir gereklilik olduğu ancak temsili sistemin kontrolü dışında kendi özel amaçları için çalışarak kendine tevdi edilen “güveni kötüye kullanmaması gerektiğini ileri sürmüştür.”³⁵

“Bürokrasi, hiçbir biçimde, sivil toplumdaki sınıfların ya da diğer toplumsal kategorilerin iktidar bloku nezdindeki temsilcisi olarak düşünülemez. Bu açıdan bakıldığında bürokrasi karşıt sınıflar arasındaki çelişkilerin hukuksal – yönetsel düzenlemelerle uzlaştırılmasını sağlayan ya da egemen sınıflardan bütünüyle ayrı çıkarları bulunan tamamen farklı bir sınıfsal oluşum olarak sunan yaklaşımlar Gramsci’nin kuramsal modelinin uzağında yer alır.”³⁶ “Bürokrasi üretimi yok etti.”³⁷ İfadesi dahi düşünürün bürokratikleşmeye bakış açısını ortaya koyar.”

Gramsci fikir sistematüğinde yer alan bürokratik anlayışın klasik sosyalizmin Bürokrasiye ilişkin görüşten farklı bir bakış açısı getirmediğinden klasik sosyalist bürokratik sınıflandırma içinde yer alır. Düşünür, bürokrasiye ilişkin yeni bir kavramsal inşaa ve değer oluşturmamış ve de bürokrasi dolayımı ile yönetim (kamu) tezi oluşturmamış olduğundan onun bürokrasi anlayışını yönetim düşüncesine ait olan sınıflandırılmış sistem içinde yeni bir eksene yerleştirmek mümkün görülmemektedir. Dolayısı bir Gramşiyen bürokrasiden söz edilemeyeceği gibi yönetim disiplinine Gramsci’nin bürokrasi kavramı dolayımı ile katkısından söz edilemeyeceği düşünülmektedir.

Düşünür devletin sönmelenmesine ilişkin olarak sivil toplumun insan bilincinin yeni üretim ilişkilerine ilişkin kademeli olarak evrimi sonucu sivil toplum tarafından yutulacağını ileri sürer. Bu geniş anlamda devleti sivil toplum ile beraber algılayan düşünürün bu durumu izah etmediği bir önerme boşluğunu oluşturmaktadır. Ancak sivil toplum ve devlet üzerine analizleri dikkatli incelendiğinde bu çelişik sorunsalın da bir nebze çözümlendiği var sayılabilir.³⁸ Gramsci demokratik metrkizyetçiliği savunup bürokratik merkeziyetçiliği ret ettiğinden ve de bürokrasiyi sosyal düzene tehlike ve tehdit olarak gördüğünden bürokratik yapıyı ekonomik sosyalizm bağlamında öteleyen bir tavır sergilemiştir.

KAYNAKÇA

ALEXANDER, M. ve EADIE, D., “Gramsci: Everything That Concerns People”, <http://www.youtube.com/watch?v=51DhvS9abyI>, (30.11.2014).

BAKIR, G., (2013) Antonio Gramsci ve Aydınların Rolü Sorunu, <http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=2&dsid=271&dyid=4180&dergiyazi=Antonio%20Gramsci%20ve%20Ayd%FDnlar%FDn%20Rol%FC%20Sorunu> [Aktaran: Bakır Gülçin, (2013). *Antonio Gramsci ve Gramşici Siyasal Teorinin Başlıca Kavramları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bürokrasi ve Bürokratik Elit Dersi Sunumu].

BAKIR, G., (2013). *Antonio Gramsci ve Gramşici Siyasal Teorinin Başlıca Kavramları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bürokrasi ve Bürokratik Elit Dersi Sunumu.

BİRGÜL A., GÜLER, “Yönetim Düşünü (ve Kuramları) Ne Genişlikte Bir Araştırma Alanıdır?”, <http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/bguler/pdf/yondusunu.pdf> (11.12.2004).

CARNOY, M., (2001). Gramsci ve Devlet, (Çev. Mehmet Yetiş), <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/003-Carnoy.pdf>, (10.12.2014)

CARNOY, M., (2013). *Devlet ve Siyaset Teorisi*, (Çev., Simten Coşar et al.), Ankara:Dipnot.

HUNT, G.,Central and Eastern European Online Library, *Gramsci, Civil Society And Bureaucracy*”, <http://www.ceeol.com/asp/searcharticles.aspx>,(13.11.2014).

³⁵ Bknz. Hoare, Q. and Smith, N. G ,A.g.e., 413, 82 numaralı dipnot.

³⁶ Mehmet, Yetiş, (2009). “Gramsci ve Devletin İki Görünümü”, *Mülkiye*, Cilt XXXIII, sayı:264, s.136.

³⁷ David Forgacs, (2000). *The Gramsci Reader Selected Writings 1916-1935*,NewyorkUn. Press, Newyork, S.60. Benzer biçimde, “Proleter unsurların parti faaliyetlerine katılması ve bürokrasinin gücünün kırılması” ifadeleri bürokrasi kurumunun sönmelenmesi arzusunun ortaya koymaktadır. Bkz. A.g.e.s.136.

³⁸ Jean-Marc PIOTTE (1970), *La pensée politique de GRAMSCI*,

http://classiques.uqac.ca/contemporains/piotte_jean_marc/pensee_de_gramsci/pensee_pol_gramsci.doc (15.01.2015).

FORGACS, D., (2000). *The Gramsci Reader Selected Writings 1916-1935*, Newyork Un. Press, Newyork.

HOARE, Q., SMİTH, N. G. Çev. & Ed., (1999). Selection from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci, London, <http://www.walkingbutterfly.com/wp-content/uploads/2010/12/gramsci-prison-notebooks-vol1.pdf>, (04.11.2014).

<http://www.fikircephesi.com/threads/antoniogramsci.57/#axzz2gwD7487d>, (04.10.2013).

<http://www.marxists.org/archive/gramsci/index.htm>, (1.11.2014).

International Gramsci Society, <http://www.internationalgramscisociety.org/>

Marxist Internet Archive,“Antonio Gramsci”, <http://www.marxists.org/archive/gramsci/> (12.04.2015).

PETER, D. T.,“Gramsci&Hegemony”, <http://www.youtube.com/watch?v=Exe5U3kFU5g>, (27.11.2014).

PIOTTE, J-M., (1970), *La pensée politique de GRAMSCI*, http://classiques.uqac.ca/contemporains/piotte_jean_marc/pensee_de_gramsci/pensee_pol_gramsci.doc (15.01.2015).

YETİŞ, M., (2009). “Gramsci ve Devletin İki Görünümü”, *Mülkiye*, Cilt XXXIII, sayı:264.